

СПЕЦИФІКА СИСТЕМИ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОБОРОНИ ШВЕЙЦАРІЇ ЯК НЕЙТРАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

УДК: 355.211

О. Б. Мочков,

*кандидат наук з державного управління, докторант кафедри публічного
управління та адміністрування ІПК ДСЗУ*

СПЕЦИФІКА СИСТЕМИ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОБОРОНИ ШВЕЙЦАРІЇ ЯК НЕЙТРАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

O. Mochkov,

*Candidate of Sciences in Public Administration, doctoral student
of the Department of Public Administration and Administration of Institute
of Personnel Training of the State Employment Service of Ukraine*

SPECIFICS OF THE TERRITORIAL SYSTEM DEFENSE OF SWITZERLAND AS A NEUTRAL STATE

Анотація. У статті автором досліджено специфіку системи територіальної оборони Швейцарії як нейтральної держави, що має багаторічний досвід побудови дієвої моделі територіального захисту на основі інституту кадрового резерву за активного сприяння місцевого самоврядування (форм прямої демократії кантонів).

Акцентовано увагу на більш гнучкому трактуванні принципу нейтралітету країни, що включає процеси забезпечення національної безпеки, вироблення позиції щодо приєднання до режимів санкцій Ради Безпеки ООН, активне співробітництво з Європейським Союзом.

Автор зазначає, що армія резерву Швейцарії зберігає свій традиційний міліційний характер, а в умовах відсутності прямих загроз воєнного характеру вона залишається головним гарантом безпеки Конфедерації і в нових умовах зосереджується на таких завданнях як допомога цивільному населенню в разі терористичної атаки, пандемії або природних катаклізмів. Крім цього, служба в армії має велике соціальне і громадське значення – вона один з об'єднавчих елементів суспільства. Особливістю швейцарської армії, яка власне і перетворює її в міліційну, є передача державою особистої стрілецької зброї, обмундирування і спорядження солдата на його особисте утримання навіть тоді, коли він числиться резервістом в ландвері. Це дає значну економію коштів військовому відомству, дозволяючи економити на складах, а у разі потреби максимально швидко провести мобілізацію. Зброя, обмундирування і спорядження резервісти зберігають вдома.

Міліційний принцип побудови національних збройних сил, як основи нейтрального статусу, буде збережено у майбутньому як надійна основа національної безпеки країни та об'єднавча ідея суспільства.

***Abstract.** In the article the author investigates the specifics of the territorial defense system of Switzerland as a neutral state, which has many years of experience in building an effective model of territorial defense based on the institution of personnel reserve with the active assistance of local government (forms of direct cantonal democracy).*

Emphasis is placed on a more flexible interpretation of the principle of the country's neutrality, which includes the processes of ensuring national security, developing a position on joining the UN Security Council sanctions regimes, and active cooperation with the European Union.

The author notes that the Swiss Reserve Army retains its traditional militia character, and in the absence of direct military threats, it remains the main guarantor of Confederate security and in the new environment focuses on tasks such as assisting civilians in the event of a terrorist attack, pandemic or natural disaster. In addition, service in the army is of great social and public importance - it is one of the unifying elements of society. A feature of the Swiss army, which actually turns it into a police army, is the transfer by the state of personal small arms, uniforms and equipment of a soldier for his personal maintenance, even when he is listed as a reservist in the Landwehr. This gives significant savings to the military department, allowing you to save on warehouses and, if necessary, to mobilize as quickly as possible. Reserves keep weapons, uniforms and equipment at home.

The police principle of building national armed forces as the basis of neutral status will be preserved in the future as a reliable basis for national security and a unifying idea of society.

***Ключові слова:** територіальна оборона, нейтральна держава, кантони, місцеве самоврядування, конфедерація, збройні сили, види резерву, аусцуг, ландштурм, ландвер.*

***Key words:** territorial defense, neutral state, cantons, local self-government, confederation, armed forces, types of reserve, auscug, land assault, landver.*

***Постановка проблеми.** Поняття «територіальна оборона» до українського законодавства вже увійшло як спадок з радянського минулого. Насправді ж така система залучення населення до оборони має глибокі історичні корені. Як приклад, міське ополчення в містах Європи або наші козацькі поселення на кордоні зі степом. В Англії досі успішно діє територіальна оборона (*Territorial Army*) під новою назвою Армійський резерв, а в термінології НАТО має назву *TDF (Territorial Defence)*. Цікавим є світовий досвід побудови моделі військ територіальної оборони: литовський «*Шауляй*», ізраїльський «*Цахал*» і особливо нейтральної Швейцарії – система служби в резерві [9]. Такий український досвід проявився і під час агресії*

Росії на Сході України, коли виникали *добровольчі батальйони* [2]. Але до сьогодні Україна так не спромоглась розбудувати надійну систему територіальної оборони. А створені військкоматами структури більше тримаються на патріотизмі громадських активістів та УБД АТО, «миротворців» інших патріотичних структурах суспільства. Виникає враження, що влада з певною засторогою відноситься до певної мілітаризації суспільства через створення дієвого кадрового резерву та системи територіальної оборони. Тому варто більше дослідити зарубіжний досвід побудова системи тер оборони для зміцнення національної безпеки України.

Аналіз останніх досліджень. Побудова державою дієвої та надійної системи територіального захисту є предметом дослідження багатьох експертів та науковців і носить мультидисциплінарний характер. Бо є на перетині військових наук, науки державного управління, політології, соціології, психології тощо. Серед дослідників згаданої проблематики варто виокремити праці науковців: В. Антошкіна, П. Ворони, В. Горбуліна, А. Семенченка, Ю. Чижмаря, В. Семененка, М. Лобка, С. Кириченка, С. Овчаренка, В. Щипанського, О. Затинайка, В. Павленка, Т. Стукаліна, С. Кривоноса, Ю. Миколаєнка, Є. Панкратова, А. Михайлова, О. Устименка, І. Романченка, та інших авторів.

Сучасні дослідження у сфері впливу держави на формування системи територіальної оборони (ТрО) свідчать про малу ступінь відповідності побудови системи територіальної оборони держави своєму призначенню, що вона не відповідає характеру сучасного воєнного конфлікту. Нині конче необхідний обґрунтований вибір більш доцільного варіанту побудови системи ТрО, він має пов'язаний з необхідністю загального оцінювання ступеня відповідності можливих варіантів побудови системи ТрО своєму призначенню та на основі співпраці з головними елементами громадянського суспільства та з врахуванням світового досвіду. Побудова ефективної і дієвої системи ТрО потребує наукового супроводу як військових наук так і науки державного управління.

Мета статті: дослідження специфіки системи територіальної оборони Швейцарії як нейтральної держави, що має багаторічний досвід побудови дієвої моделі територіального захисту на основі інституту кадрового резерву за активного сприяння місцевого самоврядування (форм прямої демократії кантонів).

Виклад основного матеріалу. Нейтралітет Швейцарії має генезу з 1815 року та обумовлений намаганням уберегти єдність держави. Якраз тоді проходив Віденський конгрес – конференція послів великих держав Європи (у Відні з 18 вересня 1814 року до 9 червня 1815 року). Метою цього конгресу стало врегулювання та питання змін (відновлення) континентальної політичної карту Європи після розгрому наполеонівської Франції. Країни-переможці «прагнули відновити монархії, повалені після Великої французької революції, повернути на континент мир і спокій, але при цьому перекроїти карту Європи – кожен на свою користь» [4, с. 80-81].

Зберегти єдність держави для Швейцарії тоді було дуже нагальним питанням адже основу країни, що знаходиться на перехресті германської та романської Європи, становили 4 основних мовних та культурних регіони: німецький, французький, італійський та ретороманський. Та незважаючи на те, що більшість населення є німецькомовним, швейцарська національна ідентичність вкорінена у спільній історії та цінностях, таких як федералізм, пряма демократія (проголошені ще в першій Конституції 1848 року) [12] Розглянемо ці принципи:

- **Принцип федералізму.** Стаття 3-я Конституції Швейцарії гарантує 20 кантонам і 6 напівкантонам, на які розділена країна, усі права самоврядування, за винятком тих, котрі є прерогативою федерального уряду. До них належать оголошення війни і укладення миру, підписання міжнародних договорів і вступ у союзи, навчальна підготовка, матеріальне забезпечення збройних сил і керівництво ними, регулювання зовнішньої торгівлі. Федеральний уряд та кантони встановлюють податки. Уряд ще здійснює контроль над засобами зв'язку, вищою освітою та у сфері праці. Принцип федералізму зіграв істотну роль в об'єднанні тоді дуже різномірних держав-кантонів у загальношвейцарську союзну державу (у 1848 р.). Згодом федеральний уряд став активніше впливати на аспекти життя країни. Але швейцарці відчувають сильну прихильність до кантонів і їхніх традицій.

- **Принцип прямої демократії.** Коли парламент, обраний народом, визначає політику в загальних рисах, усі ж важливі для життя країни питання вирішуються на всенародних референдумах, які на федеральному рівні проходять двічі-тричі на рік або й частіше.

Нейтралітет Швейцарії є знаковим політичним явищем для світової політики. Хоча країна в рамках НАТО країна бере участь у Програмі «Партнерство заради миру» з 1996 року. Слід одразу наголосити, що інтерес до цієї програми дав їй можливість співпрацювати з НАТО, як «єдиною на даний час дієвою структурою безпеки та оборони». При цьому, Швейцарія не має наміру взагалі будь-коли стати членом НАТО, оскільки це б суперечило її позаблоковому статусу та *принципу озброєного нейтралітету*. Тому роль країни у Партнерстві з НАТО передбачає лише участь у гуманітарних акціях, заходах з підтримки миру, наданні допомоги при катастрофах, санітарних навчаннях. Участь військових підрозділів у збройних акціях виключена [1].

Останнім часом, у зв'язку із змінами в Європі і світі, в уряді та громадській думці набирає чинності настрій на користь посилення інтеграції з ЄС і більш *гнучкого трактування принципу нейтралітету: забезпечення національної безпеки; вироблення позиції щодо приєднання до режимів санкцій Ради Безпеки ООН; співробітництво з Європейським Союзом.*

Відповідно до зовнішньої політики, Швейцарія поступово нарощує свою участь в органах, що займаються питаннями контролю над озброєннями і роззброєння, надає цивільний і військовий персонал для міжнародних миротворчих місій, в т.ч. в якості спостерігачів ООН і ОБСЄ. Членство ж Швейцарії в НАТО, якщо таке взагалі відбудеться, малоімовірно, оскільки

опозиційні партії і більшість населення налаштовані дуже скептично на цей рахунок. Одним словом, швейцарський нейтралітет перебуває ніби на перехідному етапі – від механізму захисту національних інтересів та самоізоляції до інструмента активної зовнішньої політики. Незважаючи на нападки з різних сторін, постійний нейтралітет Швейцарії має солідний запас міцності і, очевидно, збереже своє значення на тривалу перспективу.

Але при населенні 8 млн. чоловік у країні близько 180 тисяч військових (на 2018 р.). За інформацією військового аташе посольства країни в Україні: «У нас є система резервістів – 95% військових є резервістами. Після військової освіти вони продовжують цивільну кар'єру. І всередині збройних сил у нас є система територіальної оборони в 4 регіонах Швейцарії. Їх місія це «міст» – міст між цивільною і військовою владою. Вони точно знають, де знаходяться об'єкти критичної інфраструктури – аеропорти, склади боєприпасів, госпіталі. У них завжди є доступ до телекомунікацій, інженерні війська, які наводяться в готовність у разі техногенних катастроф. У них також є штаб і, коли цивільна влада не може вирішити проблему, вони включаються в роботу в своєму регіоні» [8].

До цього часу навіть охорона Ватикану – швейцарці. Подібна тенденція склалась історично: в 1503-1513 рр. коли Папа римський Юлій II потребував для охорони солдат, а на той час швейцарські воїни вважалися найкращими у Європі. Вони й були обрані. Сьогодні до складу Гвардії Ватикану можуть входити тільки уродженці Швейцарії, які є католиками и для яких рідні німецька мова. Всі кандидати мають мати як мінімум середню освіту, відслужити 4 місяці у швейцарській армії і отримати хороші відгуки від духовенства. Сам гвардієць винен бути не нижче 174 см, без довгого волосся, бороди, вусів і не одруженим. До варти Ватикану беруть лише холостяків.

У Швейцарії діє обов'язковий призов чоловіків до війська. Жінки служать за бажання. Ті, кого визнали непридатними, звільняються від призову і вносять додатковий податок 3% від доходів, поки їм не виповниться 30 років. Служба є такою: призовники проходять «Школу рекрута» тривалістю менше ніж пів року. Потім рекрутів звільняють на «цивілку», але кожні два роки їм треба проходити тритижневі збори. В цілому – «Школа рекрута» плюс ці збори – швейцарський воїн служить 330 днів. Також щороку слід здавати нормативи зі стрільби. У 2013 році в Швейцарії з її рекордною кількістю референдумів голосували і стосовно можливого скасування призову. Але 73% виборців підтримали збереження призову [3]. Потрібно зазначити, що протягом всієї своєї «міліційної» історії, швейцарська армія практично не воювала. Під міліційною системою комплектування розуміємо: практично все доросле чоловіче населення країни регулярно проходить короткострокові військові збори, а в разі війни могло бути протягом двох діб повністю відмобілізувати. Така швидкість обумовлена як невеликими розмірами країни (від 150 км до 300 км), так і

правилом, за яким легке стрілецьке озброєння зберігається не в арсеналах, а у швейцарців вдома.

Саме під час Другої світової війни швейцарська армія отримала реноме «непрístupної». Після падіння Франції, у Швейцарії був призначений головнокомандувачем генерал Анрі Гіза і прийнятий план «Національний редут», за яким армія повністю мобілізувалася, всі об'єкти інфраструктури мінувалися, а по периметру країни створювалися кілька ліній військових укріплень для максимального стримування противника. Планувалося, що по ходу просування ворога армія буде відходити в гори, а інфраструктура – повністю знищуватися. Надалі опір мав здійснюватися напівпартизанськими загонами в пересіченій гірській місцевості. Але найвідомішим наказом Анрі Гіза був наказ вважати будь-які повідомлення про капітуляцію, які виходять від будь-яких державних органів, провокацією. Вважається, що саме завдяки організації такого «тотального» спротиву німецький Вермахт відмовився від планів окупації Швейцарії. Водночас, швейцарські ВПС були залучені до повітряних боїв Другої світової війни з німецьким «Люфтваффе» і ВПС союзників, які залітали на територію нейтральної країни.

На цьому ж досвіді «тотальної оборони» швейцарські збройні сили будувалися в часи Холодної війни, коли міліційна система комплектування досягла свого апогею. Так, чисельність збройних сил перевищувала 800 тис. осіб, що становило 12% населення країни. Як і у випадку з Австрією, Швейцарія за оцінками свого військово-політичного керівництва не могла бути ціллю агресії інших країн. Вважалося, що її територія може стати театром зіткнення Радянської Армії і угруповання НАТО.

Використовуючи природно-географічні особливості країни (70% території країни – це гори), збройні сили Швейцарії використовують специфічну стратегію «барикадування в горах», яка передбачає ведення війни спротиву, мінування мостів та гірських вершин тощо. В рамках організації оборони армія має можливість швидко вивести з ладу мости, тунелі, автостради із залізницю: на випадок атаки планувалося знищити від 3000 до 6000 різних об'єктів транспортної інфраструктури. Для цього швейцарські тунелі і ключові мости мають протитанкові пастки, всередині них вбудовані вибухові пристрої, а залізничні мости запрограмовані в разі вибуху падати на автостради, що під ними. Всі залізничні та автомобільні тунелі підготовлені до підриву так, щоб повністю закрити доступ всередину країни. На території Швейцарії повно фортів, бункерів і арсеналів оснащених всіма необхідними комунікаціями і абсолютно непомітні ззовні. У Альпах існують постійні укріплення, які включають підземні повітряні бази. Як було сказано, протягом Холодної війни чисельність швейцарської армії доходила до 800 тис. осіб, що після її закінчення стало абсолютно безглуздим.

Ряд політиків і громадських організацій навіть виступали за відмову від збройних сил взагалі. Але початок збройних конфліктів на сусідніх Балканах швидко зупинив ці ідеї. У 1995 р. в країні була започаткована широкомасштабна військова реформа «Армія 1995», яка зменшила

чисельність збройних сил до 400 тисяч (5% від населення країни). Ця реформа зменшила терміни дійсної служби та скоротила вік призову за мобілізацією до 42 років, ліквідувала такі види резерву як *аусцуг і ландштурм*, але залишила *ландвер*, який визначався віковою категорією від 32 до 42 років. При загальній мобілізації *ландвер* ставав резервом другої лінії. Але реформування швейцарських збройних сил на цьому не зупинилося. 18 травня 2003 року громадяни Швейцарії на референдумі проголосували за проведення нової військової реформи, названої «Армія-XXI», що передбачала значне скорочення збройних сил країни. Починаючи з 2004 року, кількість особового складу збройних сил скорочено до 220 тис. осіб (2,5% від населення країни), в це число входить і 80 тисяч резервістів. У 2013 році чисельність збройних сил Швейцарії вже складала 155 тис. військових.

На 2016 рік в лавах збройних сил Швейцарії планувалося залишити лише 100 тис. осіб і до 30 тис. *ландверу*. Особливістю швейцарської армії, яка власне і перетворює її в міліційну, є передача державою особистої стрілецької зброї, обмундирування і спорядження солдата на його особисте утримання навіть тоді, коли він числиться резервістом в *ландвері*. Це дає значну економію коштів військовому відомству, дозволяючи економити на складах, а у разі потреби максимально швидко провести мобілізацію. Зброя, обмундирування і спорядження резервісти зберігають вдома. З 1952 року військовослужбовці і резервісти тримали вдома і боєприпаси до особистої зброї. З 2007 року з міркувань безпеки все ж боєприпаси тримаються на армійських складах. Як було сказано вище, практично весь склад збройних сил Швейцарії є резервістами. Тільки до 9 тис. осіб є кадровими військовими, більшість з яких служить у ВПС [11].

Але є ряд особливостей – вік призову на обов'язкову військову службу для придатних до неї швейцарських громадян встановлено з 19 до 26 років, тривалість обов'язкової військової служби в Швейцарії для рядового складу визначається у 260 днів, який розбивається на початкову військову підготовку протягом 18 тижнів та наступні після неї сім зборів по три тижні кожен – 21 тиждень упродовж наступних 10 років. При цьому, військові збори віднесені до категорії обов'язкової військової служби. Отже чисельність збройних сил визначається саме цією категорією – військовозобов'язаних від 19 до 32 років, які проходять обов'язкову службу протягом поточного року. Одномоментна чисельність збройних сил рідко перевищує 25 тис. осіб: 9 тис. постійного складу, плюс 10-15 тис. перемінного (резервістів, які проходять базову підготовку, або перепідготовку). Всього за рік, за рахунок постійної перепідготовки і набираються ті 100 тис. осіб, з яких 20-22 тис, це новобранці. Фактично, в основній своїй частині швейцарська армія не знає існування постійного особового складу – це безперервний кругообіг зборів з перемінним складом.

Зазначена система покликана фіксовано підтримувати якісний резерв, який фактично є мобілізаційним ресурсом першої лінії, протягом 10 років

після завершення першого етапу обов'язкової військової підготовки. Така система фіксованих зборів має розвинену кадрову та іншу матеріальну інфраструктуру для обов'язкової військової перепідготовки міліційного складу армії. Особливістю швейцарської системи є наявність великої кількості чисто навчальних з'єднань [6].

З 1996 р. у Швейцарії введена альтернативна служба [9]. Вона може включати в себе соціальну роботу, реконструкцію пам'ятників, допомогу літнім особам тощо. Така служба триває 340 днів, на 50% довше військової. Будь який чоловік призовного віку може подати заяву про бажання проходити цивільну службу замість військової. Останні роки альтернативну службу щорічно проходять більше 15 тис. осіб призовного віку. Не більше 20% чоловіків призовного віку взагалі не проходять дійсну або альтернативну службу, як правило за станом здоров'я. Також не призиваються особи, які отримали швейцарське громадянство після 25 років. Для цих категорій передбачене додаткове податкове навантаження у 3% від сукупного доходу. Що стосується командного складу, то термін обов'язкової служби простого унтер-офіцера визначено у 430 днів, 500 днів для старшого унтер-офіцера та 600 – для субалтернів (офіцерів запасу). Майбутні унтер-офіцери і субалтерни резерву проходять спеціальні «Кадрові підготовчі курси».

Всі курси підготовки і перепідготовки командного складу відбуваються на базі Коледжу збройних сил. Після досягнення 32 років за умови вислуги необхідних 260 днів, військовозобов'язаний переводиться в резерв, або як він офіційно називається – *ландвер*. В ландвері резервісти перебувають до досягнення 42 років. За ці 10 років резервіст повинен три рази пройти перепідготовку по 2 тижні. Тому, незважаючи на те, що мобілізаційний ресурс *ландверу* становить близько 200 тис. осіб, його фактична чисельність визначається тільки тими, хто проходить перепідготовку в поточному – це 30-32 тис. осіб. Ландвер не застосовується для комплектування бойових частин (сухопутні війська мають у своєму складі 9 бригад), або частин забезпечення першої лінії. Задача ландверу – охорона об'єктів інфраструктури, служба на гірських оборонних спорудах у глибині території, різні допоміжні функції тощо. Організаційно сили ландверу зведені в окремі роти і батальйони, які під час мобілізації підпорядковуються 4-м територіальним командуванням [7].

Висновок. Отже, з огляду на постійне реформування, в умовах кардинальних змін воєнно-політичної ситуації в Європі після 1991 року, армія Швейцарії зберігає свій традиційний міліційний характер. В умовах відсутності прямих загроз воєнного характеру вона залишається головним гарантом безпеки Конфедерації, і в нових умовах зосереджується на таких завданнях як допомога цивільному населенню в разі терористичної атаки, пандемії або природних катаклізмів тощо. Крім того, служба в армії має велике соціальне і громадське значення – вона один з об'єднавчих елементів суспільства. При цьому, в швейцарському суспільстві постійно точиться дискусія щодо добровільного принципу комплектування, у т. ч. відмови від

великих резервних сил. З 1991 року в країні пройшло вже три референдуми з цього питання, більшість громадян є вірними загальному призову.

Швейцарія має намір надалі зберігати свій позаблоковий статус і дотримуватись принципу озброєного нейтралітету. Тому роль країни у програмі НАТО партнерство заради миру передбачає участь виключно у гуманітарних акціях, заходах з підтримки миру, наданні допомоги у випадках катастроф, санітарних навчаннях. Участь військових підрозділів країни у будь-яких збройних акціях виключається.

Отже, швейцарська політика нейтралітету перебуває ніби на перехідному етапі – від механізму захисту національних інтересів та самоізоляції до інструмента активної зовнішньої політики. Незважаючи на різноманітні нападки, постійний нейтралітет Швейцарії має солідний запас міцності і, очевидно, збереже свою перспективність. Відповідно, міліційний принцип побудови національних збройних сил, як основи нейтрального статусу, також буде збережено. А досвід побудови армійського резерву, як основи територіальної оборони (захисту) країни є досить корисним і повчальним для України та потребує досконалого вивчення й апробації в українських реаліях.

Список використаних джерел:

1. Антошкін В.К. Політика європейських нейтральних країн щодо питання про колективну безпеку та оборону. Аналітична записка. НІСД. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/nacionalna-bezpeka/politika-evropeyskikh-neytralnikh-krain-schodo-pitannya-pro>.

2. Ворона П. Шляхи соціальної реабілітації учасників українсько-російської війни на сході України: зарубіжний досвід. Вісник НАДУ, 2018. (3), с. 55-62.

3. Касьянов Ю. Не служити в армії – соромно»: чи потрібен Україні призов? Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/chy-potriben-ukraini-pryzov/30904199.html>.

4. Мустафін О. Справжня історія пізнього нового часу. Х., 2017, с. 81.

5. Політика європейських нейтральних країн щодо питання про колективну безпеку та оборону. Аналітична записка. НІСД. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/971>.

6. Резервісти - основа армій багатьох країн світу. Народна Армія. 17 червня 2016 р. URL: <http://na.mil.gov.ua/33510-rezervisti-osnova-armij-bagatoh-krayin-svitu>.

7. Сайт Збройних Сил Швейцарської Конфедерації. URL: <http://www.vtg.admin.ch/internet/vtg/de/home.html>.

8. У Швейцарії територіальна оборона – це міст між цивільною та військовою владою, – аташе посольства Швейцарії в Україні / LB.ua / 7 листопада 2019 URL: https://rus.lb.ua/news/2019/11/07/441630_shveytsarii-territorialnaya-oborona.html.

9. Урс Гайзер (Urs Geiser). Чи є майбутнє у масової армії? SWI. www.swissinfo.ch/rus/есть-ли-будущее-у-массовой-армии-/34729820.

10. Чижмар Ю. Територіальна оборона: як організувати патріотів. Українська правда. 15 лютого 2019. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/columns/2019/02/15/7206749>.

11. Швейцарська модель. Народний Оглядач. 11 березня 2013 р. <http://www.ar25.org/article/shveycarska-model.htm>.

12. Prof. Dr. Adrian Vatter (2014). Das politische System der Schweiz [The Political System of Switzerland]. Studienkurs Politikwissenschaft (німецькою). Baden-Baden: UTB Verlag. ISBN 978-3-8252-4011-0.

13.

References:

1. Antoshkin V.K. (2019) Polityka yevropeyskykh neytralnykh krayin shchodo pytannya pro kolektyvnu bezpeku ta oboronu [The policy of European neutral countries on the issue of collective security and defense]. Analitichna zapyska. NISD. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/nacionalna-bezpeka/politika-evropeyskikh-neytralnikh-krain-schodo-pitannya-pro> [Ukraine].

2. Vorona P. Shlyakhy sotsialnoyi reabilitatsiyi ychasnykiv ykrayinsko-rosiyskoyi viyny na skhodi Ukrayiny: zarybizhnyy dosvid [Ways of social rehabilitation of participants of the Ukrainian-Russian war in the east of Ukraine: foreign experience]. Visnyk NADY, 2018. (3), с. 55-62. [Ukraine].

3. Kasyanov Yu. Ne sluzhyty v armiyi – soromno»: chy potriben Ukrayini pryzov? [It is a shame not to serve in the army ": does Ukraine need a call-up?] Radio Svoboda. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/chy-potriben-ukraini-pryzov/30904199.html>. [Ukraine].

4. Mustafin O. Spravzhnya istoriya piznoho novoho chasu [The true history of late modern times]. Kh., 2017, s. 81. [Ukraine].

5. Polityka yevropeyskykh neytralnykh krayin shchodo pytannya pro kolektyvnu bezpeku ta oboronu [The policy of European neutral countries on the issue of collective security and defense.]. Analitichna zapyska. NISD. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/971>. [Ukraine].

6. Rezervisty - osnova armiy bahatokh krayin svitu [Reservists - the basis of the armies of many countries]. Narodna Armiya. 17 chervnya 2016 r. URL: <http://na.mil.gov.ua/33510-rezervisti-osnova-armij-bagatoh-krayin-svitu>. [Ukraine].

7. Sayt Zbroynykh Syl Shveytsarskoyi Konfederatsiyi []. URL: <http://www.vtg.admin.ch/internet/vtg/de/home.html>. [Ukraine].

8. U Shveytsariyi terytorialna oborona - tse mist mizh tsyvilnoyu ta viyskovoyu vladoyu, - atashe posolstva Shveytsariyi v Ukrayini [Website of the Armed Forces of the Swiss Confederation] / LB.ua/ 7 lystopada 2019 URL: https://rus.lb.ua/news/2019/11/07/441630_shveytsarii_territorialnaya_oborona.html. [Ukraine].

9. Urs Hayzer (Urs Geiser). Chy ye maybutnye u masovoyi armiyi? [Does the mass army have a future?] SWI. www.swissinfo.ch/rus/est-ly-budushchee-u-massovoy-armyy-/34729820. [Ukraine].

10. Chyzhmar Yu. Terytorialna oborona: yak orhanizuvaty patriotiv [Territorial defense: how to organize patriots]. Ukrayinska pravda. 15 lyutoho 2019. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/columns/2019/02/15/7206749>. [Ukraine].

11. Shveytsarska model (2013) [The Swiss model]. Narodnyy Ohlyadach. 11 bereznya 2013 r. <http://www.ar25.org/article/shveycarska-model.htm>. [Ukraine].

12. Prof. Dr. Adrian Vatter (2014). Das politische System der Schweiz [The Political System of Switzerland]. Studienkurs Politikwissenschaft (nimetskoyu). Baden-Baden: UTB Verlag. ISBN 978-3-8252-4011-0 [Switzerland]